

 20.1001.1.22286713.1401.14. 52.1.9

واکاوی سیره پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار در حفظ کرامت انسانی بردگان و کنیزان

فریبا جانافزا^۱

اردشیر اسدبگی^۲

محمود مهدوی دامغانی^۳

چکیده: در این پژوهش سیره پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) در مواجهه با نظام برده‌داری و حفظ کرامت بردگان و کنیزان با استفاده از رویکرد توصیفی-تحلیلی بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در عصر جاهلیت برده‌داری به صورت گسترده‌ای در عربستان رواج داشته و برده‌ها از حقوق بسیار ناچیزی برخوردار بودند. کنیزان نیز در این دوره اغلب برای زاد و ولد و حضور در مجالس لهو و لعب خرید و فروش می‌شدند که سود سرشاری برای صاحبان خویش به ارمغان می‌آوردند. با ظهور اسلام، پیامبر (ص) و ائمه اطهار سعی در برچیدن تعصبات جاهلیت در میان اعراب، به خصوص برده‌داری در جامعه آن دوران کردند. نگارندگان پژوهش پیش رو درصدد پاسخ به این پرسش‌اند که پیامبر (ص) و ائمه اطهار چه راهکارها و تمهیداتی برای تغییر جایگاه بردگان و کنیزان در جامعه اسلامی اندیشیدند؟ دستاوردهای پژوهش حاکی از آن است که پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار با راهکارهایی نظیر آزادی بردگان در راه رضای خداوند، پیوند با کنیزان و همچنین تربیت و تعلیم آنها سعی و اهتمام فراوانی در بالا بردن جایگاه آنان در جامعه اسلامی داشتند.

واژه‌های کلیدی: سیره پیامبر (ص)، ائمه اطهار، برده‌داری، حفظ کرامت، کنیز

۱ دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران

faribajanafza@gmail.com

۲ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)

jafar.asadbeigi@gmail.com

۳ دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، ایران Mahdavidamghani.mahmoud@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۳ تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۴/۱

Analysis of the Behavior of the Holy Prophet (PBUH) and Imams in Preserving the Human Dignity of Slaves and Maids

Fariba Janafza¹

Ardeshir Asadbegi²

Mahmoud Mahdavi Damghani³

Abstract: In this study, the behavior of the Holy Prophet (PBUH) and the Imams (AS) is examined in the face of the slavery system for maintaining the dignity of slaves and maids using a descriptive-analytical method. The findings show that in the “Age of Ignorance”, slavery was widespread in Saudi Arabia and slaves had little rights and they were traded. With the advent of Islam, the Prophet (PBUH) and the Imams tried to eliminate the prejudices of ignorance among the Arabs, especially slavery in the society of that time. The present research seeks to answer the question that what strategies and arrangements did the Prophet (PBUH) and the Imams devise to change the status of slaves and maids in the Islamic society? The findings of the research indicate that the Holy Prophet (PBUH) and the Imams tried hard to raise slaves’ position in Islamic society through great efforts such as freeing slaves for the God’s sake, mingling with slaves, training and educating them.

Keywords: Sira of the Prophet (PBUH), Imams, slavery, preservation of dignity, maid.

-
- 1 PhD Student, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran. faribajanafza@gmail.com
 - 2 Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran (Corresponding Author). jafar.asadbegi@gmail.com
 - 3 Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran. Mahdavidamghani.mahmoud@gmail.com
- Reccive Date: 2021/01/2 Accept Date: 2021/06/22

مقدمه

رسم برده‌داری یکی از کهن‌ترین رسومات و عادات اعراب جاهلی در شبه جزیره عربستان بود و به عنوان تجارتی سودآور برای برخی از آنان محسوب می‌شد. در زمان ظهور اسلام این رسم به‌طور گسترده در این منطقه ریشه دوانده بود. اسلام با آگاهی از این سنت غلط و ریشه‌های عمیق آن و مواجهه با پاسخ‌های سخت از سوی مشرکان و برخی از مردم سعی کرد با آگاهی بخشیدن به مردم با این سنت غلط مبارزه کند و با وضع قوانینی به منظور رهایی تدریجی بردگان اقدام کند. ناگفته نماند برخی از بردگان با اینکه روزگار سختی را در کنار اربابانشان سپری می‌کردند، اما از حداقل امکانات نظیر خوراک، سرپناه و حمایت ارباب برخوردار بودند و چه‌بسا اگر آزاد می‌شدند، به دلیل نداشتن ثروت و مهارت دچار مشکلات معیشتی می‌شدند؛ بر همین اساس اسلام با قاطعیت نظام برده‌داری را از میان نبرد، بلکه به اصلاح آن پرداخت و برای بردگان حرمت انسانی قائل شد و به تدریج برای آزاد کردن آنان تلاش کرد. پیامبر اکرم (ص) در طول حیات خویش با سیره عملی و همچنین سخنانی درباره اهمیت آزادی بندگان در راه خدا و ثواب اخروی، توانستند مسلمانان را به این امر ترغیب کنند. پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) و دوری ائمه از صحنه سیاسی و دور شدن مردم از سرچشمه احکام الهی، دوباره برخی تعصبات و رسومات اعراب در عرصه اجتماعی جان گرفت. خلیفه دوم با آغاز تبعیض در تقسیم بیت‌المال و برتری دادن به برخی صحابه و همسران پیامبر، به این امر بسیار دامن زد و سپس با طرح سیاست فتوحات در عصر خلفای راشدین که به تبع آن اسرای فراوانی وارد جامعه اسلامی شدند، برده‌داری که با راهکارهای مؤثر اسلام رو به زوال بود، جانی تازه گرفت. البته این مطلب را باید عنوان کرد که برده‌داری در دوران امویان و اوایل خلافت عباسیان به اوج خود رسید؛ به گونه‌ای که اصولاً یکی از اهداف فتوحات در آن دوره گرفتن اسیر و خرید و فروش آنان بود و علاوه بر آن، غلامان و بردگان که در ماوراءالنهر فروخته می‌شدند، به جامعه اسلامی وارد شدند و حتی برخی از آنان در دستگاه خلافت اسلامی راه پیدا کردند و برخی از آنها به مناصبی هم‌دست یافتند. نگارندگان این پژوهش سعی داشته‌اند با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی سیره پیامبر و اهل بیت او در زمینه بردگان و کنیزان و حفظ کرامت آنان بپردازند و پاسخی درخور توجه ارائه دهند.

پژوهش پیش رو در صدد پاسخ به این پرسش است که پیامبر(ص) و ائمه اطهار در طول حیات خویش چه راهکارها و تمهیداتی به منظور تغییر جایگاه بردگان و کنیزان در جامعه اسلامی اندیشیدند؟ و چگونه آن را در جامعه آن دوران متداول کردند؟ در این راستا پیامبر اکرم(ص) و ائمه اطهار(ع) با اقدامات گوناگون خویش سعی در احقاق حقوق این طبقه ضعیف داشتند؛ چنان که بیشتر بردگان در خانه امامان مورد محبت و کرامت بودند و با معارف دینی و احکام الهی آشنا شدند و از محضر آنان استفاده‌های علمی و عملی بسیار بردند.

پیشینه تحقیق

با مراجعه به منابع مکتوب و بررسی آثار تاریخی در زمینه سیره پیامبر(ص) و ائمه (ع) در برابر بردگان و کنیزان، پژوهش‌های مختلفی صورت گرفته است که در این میان می‌توان به پژوهش‌های ذیل اشاره کرد:

مصطفی حسینی طباطبایی (۱۳۷۲) در کتاب *بردگی از دیدگاه اسلام*^۱ و محمدصادق ایرجی (۱۳۸۰) در کتاب *بردگی در اسلام*^۲ فقط به مبانی بردگی در دین اسلام پرداخته‌اند. عبدالرضا عرب ابوزیدآبادی (۱۳۸۵) در کتابی با عنوان *بررسی تاریخی اسلام و برده داری (با تکیه بر سیره معصومان)*^۳، به بررسی تحلیلی بردگی در این دو دوره در عربستان پرداخته است. در کتاب *سرنوشت اسیر در اسلام*^۴ (بررسی تاریخی، فقهی جنگ، اسارت و بردگی) نوشته سید علی میرشریفی (۱۳۹۵) چنان که از نامش برمی‌آید، به موضوع جنگ و جهاد، اسارت و اسیر، برده و برده‌داری از نظر تاریخی و فقهی در دین اسلام به تفصیل پرداخته شده و نظر نهایی اسلام در مورد آنها بیان شده است. زین‌العابدین قربانی لاهیجی (۱۳۸۳) در کتاب *اسلام و حقوق بشر*^۵ به حقوق بشر و دیدگاه اسلام نسبت به آن و مباحثی چون «حقوق و منابع آن»، «سیر اجمالی

۱ مصطفی حسینی طباطبایی (۱۳۷۲)، *بردگی از دیدگاه اسلام*، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

۲ محمدصادق ایرجی (۱۳۸۰)، *در کتاب بردگی در اسلام*، تهران: کتابفروشی محمدی.

۳ عبدالرضا عرب ابوزیدآبادی (۱۳۸۵)، *بررسی تاریخی اسلام و برده داری (با تکیه بر سیره معصومان)*، تهران: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

۴ سیدعلی میر شریفی (۱۳۹۵)، *سرنوشت اسیر در اسلام (بررسی تاریخی، فقهی جنگ، اسارت و بردگی)*، تهران: سمت.

۵ زین‌العابدین قربانی لاهیجی (۱۳۸۳)، *اسلام و حقوق بشر*، [بی‌جا]: سایه.

حقوق در طول تاریخ»، «مساوات همه جانبه» و «اسلام و آزادی» پرداخته است. علی اصغر رضوانی (۱۳۸۵) در کتاب پیامبر اعظم (ص) و جهاد و برده‌داری^۱ به عملکرد پیامبر و اقدامات وی در عرصه برده‌داری پرداخته است. در مقاله بازخوانی شبهه «منافات برده‌داری با شخصیت انسان» از منظر اسلامی^۲ تألیف رضا باقی‌زاده (۱۳۹۵) به بررسی موانع برده‌داری در دوران پس از اسلام و حذف تدریجی این پدیده پرداخته شده است. در مقاله ناهید طیبی (۱۳۸۵) با عنوان «مادران امامان شیعه (ع) و نقش سیاسی- اجتماعی آنان»^۳ و مقاله محمدسعید نجاتی (۱۳۹۶) با عنوان «چرایی کنیززادگی و کنیزداری امام هادی (ع)»^۴، تمرکز پژوهشگران بیشتر بر روی مادران ائمه اطهار و کنیزداری آنان است. رضا محمدی کرجی و مسعود راعی دهقی در مقاله‌ای با عنوان «کنیزداری و حفظ حقوق انسانی»^۵ (۱۳۹۶) به رابطه جنسی با کنیز بدون رضایت و قوانین اعمال‌شده در این باره پرداخته‌اند. در مقاله «بررسی نظام برده‌داری از دیدگاه اسلام»^۶ نوشته سید حسین هاشمی (۱۳۸۱) به بررسی نظام حقوقی اسلام درباره فلسفه برده‌داری پرداخته شده است.

با بررسی‌های صورت گرفته پژوهشی همه‌جانبه با عنوان سیره پیامبر و ائمه اطهار (ع) در مقابل بردگان و کنیزان و حفظ کرامت آنان صورت نگرفته است و همین امر ضرورت این پژوهش را نشان می‌دهد.

۱. واژه و اصطلاحات برده و برده‌داری

۱-۱. تعاریف برده

واژه «برده» در زبان عربی لفظی رایج در معنی «عبد»^۷ است. البته به تعبیر دقیق‌تر،

-
- ۱ علی اصغر رضوانی رضوانی (۱۳۸۵)، پیامبر اعظم (ص) و جهاد و برده‌داری، [بی‌جا]: جمکران.
 - ۲ رضا باقی‌زاده (۱۳۹۵)، بازخوانی شبهه «منافات برده‌داری با شخصیت انسان» از منظر اسلامی، پژوهش‌های اعتقادی کلامی، ش ۲۱، ۲۲-۲۷.
 - ۳ ناهید طیبی، (۱۳۸۵)، «مادران امامان شیعه (ع) و نقش سیاسی- اجتماعی آنان»، بانوان شیعه، س ۳، ش ۷، ۷-۳۲.
 - ۴ نجاتی، محمدسعید (۱۳۹۶)، «چرایی کنیززادگی و کنیزداری امام هادی (ع)، سخن تاریخ، ش ۲۶، ۱۱۳-۱۳۴.
 - ۵ رضا محمدی کرجی، مسعود راعی دهقی (۱۳۹۶)، «کنیزداری و حفظ حقوق انسانی»، نشریه پاسخ، ش ۵، ۱۲۹-۱۶۰.
 - ۶ سیدحسین هاشمی (۱۳۸۱)، بررسی نظام برده‌داری از دیدگاه اسلام، رواق اندیشه، ش ۷، ۹۵-۱۱۳.
 - ۷ البته شایع‌ترین مورد، صیغه جمع آن در این معنی «عَبِيد» است و در قرآن کریم «عَبَاد» (سوره نور، آیه ۳۲) ذکر شده است.

مصدیقی برای «بردهٔ مرد» بوده و به «بردهٔ زن» «امّه» (جمع: اماء) می‌گفتند. جمع صیغه کلمه عبد واژه عبید، عباد، عبده، عبدون و اعباد می‌باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۷۰/۳). این لفظ در قرآن نیامده، اما به جای آن لفظ «رتبه» (به معنای گردن و قفا) به کار رفته است^۱ (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۱). همچنین عبارات کنایی «ما ملکّت ایمانکم» (سورهٔ نساء، آیهٔ ۴) و در قرآن واژه «جاریه» برای «بردهٔ زن» فراوان به کار رفته است (البعلبکی، ۱۳۸۷: ۱۴). واژه «اسیر» نیز در معنای حقیقی «گرفتار» است. برای واژه «بردگی»، «رق» آمده است و برده‌دار را «سید»، «مولی» و در زبان حقوقی «مالک» می‌خوانند. در زبان فارسی به بردهٔ زن «کنیز» می‌گویند (هاشمی شاهرودی و دیگران، ۱۴۲۶: ۹۱/۱). در این میان، بردگان دیگری نیز بودند که به آنان «عبدقن» می‌گفتند. این بردگان در خانهٔ صاحب خویش زاده می‌شدند و حق مالکیت تام و تمام بر آنان اعمال می‌شد و برخلاف بردهٔ مکتسب (عبد مملوکه) نه به فروش می‌رسید و نه رها می‌شد (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲۵۵/۲، ۲۵۹، ۲۸۶).

۱-۲. اقسام برده‌داری

بردگی در عصر جاهلیت و پس از آن در دورهٔ اسلام انواع گوناگونی دارد که به سه نوع بردگی عمده آن می‌پردازیم:

۱-۲-۱. **بردگی مطلق:** این وجه از بردگی کامل‌ترین شکل بردگی است و اغلب بردگان جهان نیز بردگی مطلق را تجربه کرده‌اند. مقررات و نظام حقوقی حاکم بر نظام برده‌داری هیچ امکان و راهی برای آزادسازی بردگان مطلق قرار نداده و بردگان تنها زمانی آزاد می‌شوند که اربابان آنها را آزاد کنند (صدوق، ۱۳۹۸: ۲۰۷/۳-۲۰۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۲۸۸/۵).

۱ همچنین آیه (لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِالْغُلُوبِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَرُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) خدا شما را به سوگندهای بیهوده‌تان مواخذه نمی‌کند، ولی به سوگندهایی که از روی اراده می‌خورید و می‌شکنید، شما را مواخذه می‌کند و کفاره‌اش غذا دادن به ده بینواست؛ از غذاهای متوسطی که به کسان خود می‌خورانید یا پوشانیدن آنان یا آزاد کردن بنده‌ای و کسی که [هیچ‌یک از اینها را] نیابد، [باید] سه روز روزه بدارد. این است کفاره سوگندهای شما وقتی که سوگند خوردید و سوگندهای خود را پاس دارید. این گونه خداوند آیات خود را برای شما بیان می‌کند؛ باشد که سپاسگزاری کنید (سورهٔ مائده، آیهٔ ۸۹).

۲-۲-۱. **بردگی مدبر:** «برده مدبر» یا «عبد مدبر» اصطلاحی عربی است که در مورد یکی از گونه‌های بردگی در مباحث فقهی اسلامی به کار برده می‌شود. «عبد مدبر» به دسته‌ای از بردگان اطلاق می‌شود که ارباب و صاحب برده آزادی برده را به مرگ خویش منوط می‌کند. به بیان دیگر، بردگان مدبر کسانی‌اند که بعد از مرگ اربابان خویش حق آزادی پیدا می‌کنند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۷۵۱/۱). این قرار که مالک آن را در زمان زندگی خود اعلام کرده است، اصطلاحاً «تدبیر» نامیده می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۲۵/۱۲). تدبیر با گریختن بنده از مولای خود باطل می‌شود. البته با مرتد شدن مولی و حتی بنده باطل نمی‌شود، مگر اینکه بنده به دارالحرب فرار کند (شهید اول، ۱۴۱۲: ۱۲۶) و چون تدبیر نوعی «وصیت» است نه عتق، برخی از فقها قصد قربت را در آن لازم نمی‌دانند، ولی برخی در تدبیر هم قصد قربت را شرط دانسته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۰۳: ۳۱۸/۶).

۲-۳-۱. **بردگی قراردادی (مکاتب):** این نوع بردگی در ادبیات فقهی به «عبد مکاتب» شهرت دارد و مراد از آن بردگانی‌اند که آزادی خویش را به صورت قراردادی و به تدریج به دست می‌آورند. طبق شریعت اسلامی، قرارداد بردگان قراردادی بر دو گونه تنظیم می‌شود. نخست «قرارداد مطلق» که طبق آن برده در زمان معین اگر مبلغ معادل قیمت و بهای خویش را به ارباب خود برگرداند، آزاد می‌شود. البته درباره اینکه در صورت نیاوردن مبلغ مذکور، چه کاری باید صورت گیرد، در قرارداد بیان نشده است. دوم، قرارداد مشروط. طبق این نوع قرارداد، اگر بردگان نتوانند بها و قیمت خود را به اربابان خود در مدت بیان‌شده در قرارداد برگردانند، دوباره آزادی خویش را از دست می‌دهند و به وضعیت بردگی خویش برمی‌گردند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۶۹۷/۱). صاحب الشرایع در کتاب خویش توضیح داده است برده‌ای که با مولایش در مورد آزادی‌اش قراردادی بسته باشد که هرگاه بها و قیمت خود را پرداخت کرد، آزاد شود و بنا بر شرایط مندرج در قرارداد، به صورت مشروط یا مطلق است. مطلق آن است که به عقد و مدت و عوض و نیت اکتفا شود و مشروط آن است که شرط کند اگر نتوانست بهای خود را بدهد، برده شود. در مکاتب مطلق عبد هر اندازه از قیمت خود را بدهد، به همان اندازه آزاد می‌شود و در مکاتب مشروط تا زمانی که تمام بها و قیمت را نپرداخته باشد، عبد است. «اذا

مات المكاتب و كان مشروطاً بطلت الكتابة و كان ما تركه لمولاه و اولاده رِقَّ و ان لم يكن مشروطاً تحرراً منه بقدر ما اداه و كان الباقي رِقاً لمولاه» (صدوق، ۱۳۹۸: ۲۰۹/۱ - ۲۱۳). بردگانی که با بستن قرارداد آزاد می‌شدند، تا زمان پرداخت کامل فدیة، با دیگر بردگان تفاوتی نداشتند؛ چنان‌که از سلیمان بن یسار مولای میمونه همسر پیامبر اسلام (ص) که با او قرارداد آزادی نوشت، نقل شده است: «بر در خانه عایشه ایستادم و اجازه ورود خواستم. صدایم را شناخت و گفت آیا سلیمانی؟ گفتم آری. گفت آنچه بر عهده‌ات بوده است برای آزادی خود پرداخته‌ای؟ گفتم آری. فقط اندکی از آن باقی مانده است. گفت وارد شو و تا هنگامی که چیزی بر تو باقی مانده باشد هنوز مملوک» (ابن سعد، ۱۳۷۵: ۲۹۰/۶). کنیزان نیز با نوشتن قرارداد با مالک خویش و فراهم کردن مال، امکان آزادی خویش را فراهم می‌کردند. برخی از آنان از راه تجارت فدیة خود را پرداخت می‌کردند. «أم قیس» مادر بزرگ عمرو بن میمون بن مهران، پس از نوشتن قرارداد به تجارت روغن و گردو مشغول شد تا فدیة خود را پرداخت کند (أبی یوسف، ۱۹۷۹: ۱۳۷). در اینجا باید گفت مباحث فقهی و کلامی گسترده و پیچیده‌ای دربارهٔ برده و برده‌داری در اسلام وجود دارد که به دلیل توجه این مقاله به جنبهٔ تاریخی سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) از ذکر و پرداختن به این‌گونه مباحث خودداری کرده‌ایم.

۲. برده‌داری در عربستان پیش از اسلام

در عربستان عصر جاهلیت جنگ و خون‌ریزی در میان قبایل یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین امور آن دوران محسوب می‌شد. جنگ‌های این دوره ریشه در فقر اعراب و تلاش برای فراهم کردن منابعی برای گذران زندگی در این سرزمین خشک داشت. اعراب جاهلیت برای به دست آوردن غنیمت و گذران زندگی به جنگ با دیگر قبایل می‌پرداختند و در این جنگ و گریزها اسیرانی به دست می‌آمد که در برخی موارد در قبال آزادی، فدیة‌های سنگینی از آنان دریافت می‌شد، اما اغلب آنان را به بردگی می‌کشیدند و با آنان رفتاری خشونت‌بار و تحقیرآمیزی داشتند. در این دوره در عربستان تجارت برده، تجارتی رایج و پررونق بود که تاجران از این راه ثروت و سرمایهٔ سرشاری به دست می‌آوردند؛ از جمله بازرگانان بزرگ مکه نظیر

عبدالله بن جدعان، عباس بن عبدالمطلب، عبدالله بن ابی ربیع و حکیم بن حزام صاحب شمار بسیاری برده بودند (ابن سعد، ۱۴۰۵: ۲۴۴/۳). در بازارهای برده‌فروشی عربستان، برده‌ها از کشورهای مختلفی چون ایران، شام، عراق، مصر و مناطق دیگر برای فروش عرضه می‌شدند که این بازارها در آستانه مراسم عمومی و مناسبت‌های بزرگ، رونق فراوان می‌یافت. بازارهای عراق و شام از مهم‌ترین بازارهای جزیره العرب در خرید بردگان سفید بودند، اما سواحل افریقا به تجارت برده سیاه اختصاص داشت (یوسفی غروی، ۱۴۱۷: ۴۵۴/۶). زنگیان حبشی از عمده بردگان آن دوره بودند. بلال نخستین مؤذن اسلام، جزو همین بردگان بود. در برخی موارد نیز گروهی به نام «احابیش» که از نگهبانان مکه بودند، بردگان سفیدپوست عرب‌نژاد را که شمارشان بسی کمتر بود، با خود می‌آوردند. در آن دوره بردگان و کنیزان جزو طبقه پست و فقیر بودند و در ساختار اجتماعی عربستان هیچ جایگاهی نداشتند. در این دوره ازدواج با کنیزان زن و صاحب فرزند شدن به ندرت صورت می‌گرفت و امری قبیح در نزد اعراب جاهلیت به شمار می‌رفت. اغلب برای دستیابی به منافع اقتصادی از کنیزان استفاده جنسی می‌شد و فرزندى که از این رابطه به دنیا می‌آمد، متعلق به ارباب بود. کنیزکان همیشه تحقیر می‌شدند و با القاب خاصی نظیر «ولید» مورد خطاب قرار می‌گرفتند (علی، ۱۴۲۲: ۴۷۱/۷). در دوره جاهلیت کنیزان زن عمدتاً برای امور خانه‌داری و انجام امورات شخصی (امور جنسی) مالکان خویش به کار گرفته می‌شدند. علاوه بر این، کنیزان به عنوان دایگان برای افراد سرشناس و اشراف عربستان به کار مشغول می‌شدند و در مقابل نگهداری و شیردهی به کودک اجرت دریافت می‌کردند؛ چنان‌که گفته می‌شود «ثویبه» کنیز ابولهب به پیامبر اسلام شیر داده است (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۳۲۳/۵). اعراب کنیزان خود را برای استفاده جنسی و با هدف سوددهی اقتصادی در اختیار دیگر افراد قرار می‌دادند و آنان را مجبور به زنا می‌کردند تا هم از این طریق سود و منفعتی به دست آورند و هم از تولد فرزندانى که از این رابطه جنسی به دنیا می‌آمدند، بر تعداد بردگان خود بیفزایند (علی، ۱۴۲۲: ۱۳۶/۵). زنا و فحشا از رایج‌ترین مفاسد اجتماعی عصر جاهلیت بود؛ به همین دلیل در بسیاری از آیات قرآن بر تقبیح و تحریم زنا تأکید شده است. رسول گرامی اسلام (ص) پس از فتح مکه هنگام بیعت با زنان مکه،

از جمله مفاد بیعت را ترک زنا بیان کرد. برخی شواهد تاریخی نشان می‌دهد که خودفروشی کنیزان در عصر جاهلیت، اغلب به اجبار صاحبانشان صورت می‌گرفته است. همچنین زنان صاحب پرچم (صواحب الرايات) بیشتر از کنیزان بوده‌اند (همان، ۱۳۵). علاوه بر امور یادشده، صاحبان کنیزکان آنان را به فراگیری امور دیگری نیز وامی‌داشتند؛ از جمله رایج‌ترین آنها آوازه‌خوانی و برپایی مجالس غنا و لهو و لعب بود (علی، ۱۴۲۲: ۵/۱۲۵). کارهای پست معمولاً به بردگان واگذار می‌شد؛ تا جایی که در دوره مذکور مشاغلی از قبیل خانه‌داری، چوپانی، حجامت، آهنگری، بنایی و امثال آن برعهده آنها بود (جوده، ۱۳۸۱: ۵۵).

۳. برده‌داری و کنیزداری پس از اسلام

هنگامی که نور اسلام بر شبه‌جزیره عربستان تابیدن گرفت، قوانین و دستورات جدیدی برای تمامی شئون زندگی مردم صادر شد. وجود ریشه‌های عمیق بردگی و برده‌داری در دوران جاهلیت و پس از آن، موجب شد از جانب خداوند دستورات قاطعی برای آزادی آنان به مسلمانان ابلاغ نشود، اما این بدان معنی نیست که خداوند و رسولش حقوق آنان را در جامعه اسلامی نادیده گرفته بودند، بلکه راهکارهایی برای آزادی بردگان به صورت تدریجی ارائه کردند که با احکام شرعی پیوند می‌یافت. خداوند در آیات قرآن کریم برای احترام و آزادی بردگان و کنیزان نکات مهمی را به مسلمانان گوشزد کرده است. از راهکارهای دین اسلام برای تعدیل برده‌داری می‌توان به آزادی بردگان و کنیزان برای کفاره قتل (سوره نساء، آیه ۹۲)، کفاره قسم (سوره مائده، آیه ۸۲) و کفارهظهار (سوره مجادله، آیه ۳) اشاره کرد. خداوند متعال همچنین برای جلوگیری از بدرفتاری و سوء استفاده از کنیزان آیاتی را برای مسلمانان نازل کرد تا ظلم و تعدی بر این زنان کاهش یابد. در سوره نور چنین آمده است: «کنیزان جوان سال خود را اگر پاک‌دامنی را می‌خواهند بر تجاوزکاری (زنا) وامدارید» (سوره نور، آیه ۳۳). همچنین برای آنان مهریه قائل شد؛ «مهرشان را به‌طور پسندیده (طبق عرف به خود ایشان بدهید» (سوره نساء، آیه ۲۵). خداوند ازدواج کنیزان را نیز به اذن خانواده منوط کرد؛ «پس آنان را با رخصت

خانواده‌شان به همسری درآوردید»^۱ (همان). خداوند متعال علاوه بر احکام وضع‌شده در آیات الهی و دستوراتی که بر پیامبر (ص) نازل می‌کرد، سعی در محدود کردن بیشتر برده‌داری کرد و آن را فقط از راه جنگ و آن هم مبارزه با مشرکان و کفار اجازه داد و جنبه دفاعی داشت (طباطبائی، ۱۳۶۴: ۴۹۷/۶).

درباره آزادی اسرا پس از جنگ به نمونه‌های مختلفی در تاریخ صدر اسلام برمی‌خوریم. در نخستین جنگ مسلمانان با مشرکان یعنی جنگ بدر که حدود هفتاد نفر از کفار به اسارت درآمدند، با اینکه روش معمول جنگ‌ها گردن زدن و کشتن اسرا یا بردگی آنان بود، پیامبر شیوه تازه‌ای در مورد اسرا به کار برد و دستور داد بسیاری از آنان را که با اکراه و اجبار به جنگ آمده بودند، نکشند. همچنین مردم را مخیر ساخت از خود اسیران و یا از کسان آنان فدیة بگیرند و آزادشان کنند یا بدون فدیة آزادشان سازند. علاوه بر آن، اسیرانی که خواندن و نوشتن می‌دانستند، هر یک در برابر آزادی خویش ده مسلمان را خواندن و نوشتن بیاموزند و آزاد گردند (ابن‌هشام، [بی‌تا]: ۳۲۷/۴). در نبرد حنین که از آخرین نبردهای مسلمانان با مشرکان بود و در آن پیروزی نصیب مسلمانان شد، شش‌هزار نفر از قبیله هوازن به اسارت درآمدند. پیامبر برای ترغیب مسلمانان به آزادی اسرای حاصل از این نبرد، اسیرانی را که سهمیه خود بود، آزاد کرد که به تبع او برخی از قبایل نیز به این امر اقدام کردند؛ البته برخی قبایل از پذیرفتن این مسئله امتناع کردند. در این میان، رسول خدا در قبال دادن چند برابر غنایم آنها را تشویق به آزادی بردگان کرد و این خود نشان از اهمیت مسئله نزد رسول خدا داشت (واقعی، ۱۴۰۹: ۷۲۲/۳).

غزوة بنی‌مصطلق از دیگر نبردهایی بود که مسلمانان بر یهودیان مدینه پیروز شدند و تمام قبیله دشمن به اسارت آنان درآمد. پیامبر اکرم (ص) از طریق ازدواج با دختر رئیس قبیله به نام جویریة که اسیر شده بود، زمینه آزادی اسرای یهودی را فراهم کرد؛ زیرا به سبب پیوند سببی که با حضرت ایجاد شده بود، مسلمانان به منظور احترام به پیامبر اکرم (ص) اسیران این قوم را آزاد کردند و از غنایم خویش گذشتند (طبری، ۱۳۷۸: ۱۱۰۳/۳). به نظر می‌رسد پیامبر اکرم (ص) در لحظات حساس

۱ (فَانِكَحُوهُنَّ بِأَذْنِهِ إِبْنِ).

تاریخی سعی در توجه دادن مسلمانان به حفظ و کرامت انسانی افراد و آزادی آنان و حذف برده‌داری در میان آنان داشتند.

در عربستان عصر جاهلیت از اموری که سبب برده‌گیری افراد می‌شد، نپرداختن وام بود. فرد ناتوان از بازپرداخت وام به بردگی شخص درمی‌آمد، اما در اسلام خداوند متعال این بردگی را نهی کرده است؛ چنان‌که در آیه ۲۸۰ سوره بقره آمده است: «اگر وام‌گیرنده تنگدست شود باید تا هنگام فراخ‌دستی بدو مهلتی دهید و در صورتی که وام را ببخشید برایتان بهتر است، اگر عاقبت کار را می‌دانستید».^۱ دین اسلام تا حد امکان راه‌های بردگی و سوء استفاده از افراد را بست و فقط اسارت در جنگ آن هم بنا بر مقتضیات و احکام جاری آن را مجاز دانست. در آیه ۳۳ سوره نور آمده است: «از میان غلامانتان کسانی که درصددند با قرارداد کتبی خود را آزاد کنند اگر در آنان خیری [و توانایی پرداخت مال] می‌یابید قرار بازخرید آنها را بنویسید و از آن مالی که خدا به شما داده است به ایشان بدهید [تا تدریجاً خود را آزاد کنند]».

۴. سیره پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار در مواجهه با بردگان و کنیزان ۴-۱. احیای شخصیت بردگان و کنیزان در جامعه اسلامی

پیامبر اکرم (ص) از همان آغاز دعوت با بی‌عدالتی و تبعیض نژادی موجود در جامعه عربستان به مقابله پرداخت و همه افراد را با یکدیگر برابر و برادر خواند و در گام بعد با اقدامات حساب‌شده سعی در خشکانیدن ریشه‌های بردگی و مبارزه با این سنت دیرین غلط اجتماعی پرداخت. در اولین گام پیامبر اکرم (ص) در مورد مخاطب قرار دادن بردگان به مسلمانان توصیه کرد که: «لَا يَقْل أَحَدُكُمْ عَبْدِي وَ أَمَتِي وَ لِيَقْلُ فَتَايَ وَ فَتَايَ»^۲ (طبرسی، ۱۴۱۵: ۴۰۰/۵) و به نقل از برخی مورخان، این توصیه پیامبر گرامی اسلام (ص) در میان مسلمانان رایج شد (متز، [بی‌تا]: ۳۰۶/۱). از دیگر نمونه‌هایی که پیامبر به مساوات و برابری بندگان توصیه کرد، روایت نقل شده از

۱ «وَ إِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ».

۲ هیچ کس در خطاب به بردگان خود از کلمه «عبد» و «امه» استفاده نکند، بلکه از کلمه «فتی» (جوانمرد) و «فتاة» استفاده کند (ر.ک. به: البخاری الجعفی، ۱۴۰۷: ۹۰۱/۲؛ زبدان، [بی‌تا]: ۳۲۸/۲).

وی است که فرمود: «أَطْعَمُوهُمْ مِمَّا تَأْكُلُونَ، وَ أَلْبَسُوهُمْ مِمَّا تَلْبَسُونَ»^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۵۷۷/۷).

در سیره پیامبر اکرم شواهد زیادی در مورد برخورد توأم با رأفت و احترام با بردگان به چشم می‌خورد. بسیاری از صحابه پیامبر مانند سلمان فارسی و بلال حبشی برده و مورد احترام پیامبر و جزو سران لشکر و امرا بودند (طباطبائی، ۱۳۶۲: ۳۶۸/۶). از دیدگاه پیامبر (ص) یکی از اموری که مؤمنان را وارد رحمت الهی و بهشت برین می‌کند، همانا آزاد کردن بنده‌ای در راه خداست؛ چنان‌که در روایتی فرمود چهار چیز است که هر کس یکی از آنها را داشته باشد، وارد بهشت خواهد شد. ۱. کسی که یک جاندار تشنه را سیراب کند؛ ۲. گرسنه‌ای را خوراک دهد؛ ۳. تن برهنه‌ای را بپوشاند؛ ۴. بنده‌ای گرفتار را آزاد سازد (یعقوبی، ۱۳۴۲: ۴۶۴/۱). پس از رحلت پیامبر اکرم (ص) و غصب خلافت حضرت علی (ع)، وی از صحنه سیاسی جامعه اسلامی دور شدند، اما این بدین معنا نبود که امام علی (ع) از احیای شخصیت بردگان و کنیزان در جامعه اسلامی غافل بوده باشد. در منابع تاریخی چنین آمده است که روزی علی (ع) به برده خود قنبر دستور داد دو لباس، یکی به قیمت سه درهم و دیگری به قیمت دو درهم خریداری کند. هنگامی که قنبر لباس‌ها را خدمت علی (ع) آورد، امام (ع) لباس سه درهمی را به برده داد و لباس دو درهمی را برای خود برداشت. وقتی قنبر جویای این امر شد، علی (ع) گفت من سنی را گذرانده‌ام و همین لباس برای من کافی است، ولی تو جوانی و احتیاج به لباس بهتر داری؛ سپس حدیثی از پیامبر اسلام بیان کرد که نتیجه آن، برخورد خوب با بردگان بود (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۵۷۷/۷). علی (ع) پس از ۲۵ سال بر مسند خلافت نشست. در اولین اقدام حقوق بیت‌المال را به صورت یکسان میان مسلمانان تقسیم کرد و دردادن حقوق اجتماعی، میان بردگان و سایر مردم هیچ تفاوتی قائل نشد (ثقفی، ۱۴۱۰: ۵۲/۱)؛ به‌طوری که این امر موجب اعتراض خواهر امام علی (ع) در برابری سهم بیت‌المال خویش با کنیزش شد و وی در پاسخ بدان اعتراض فرمود در کتاب الهی هیچ تفاوتی میان عرب و عجم وجود ندارد (جعفریان، ۱۳۸۱: ۷۰).

۱ از همان چیزی که می‌خورید به بردگان خود بخورانید و از آنچه می‌پوشید به بردگانتان بپوشانید.

دوران امامت امام سجاد(ع) مقارن با حکومت پنج تن از حاکمان اموی (یزیدبن معاویه، معاویه دوم، مروان بن حکم، عبدالملک بن مروان، ولید بن عبدالملک) بود و به دلیل رواج سیاست برتری طلبی قومی - قبیله‌ای امویان، بردگان و موالی از نظر اجتماعی در جایگاه پایینی در جامعه قرار داشتند و این در حالی بود که بردگان به خصوص موالی جمعیت قابل توجهی را در جامعه آن دوره تشکیل می‌دادند. امام(ع) با همنشینی و مجالست با بردگان و موالی سعی در بالا بردن حیثیت اجتماعی متزلزل آنان داشت و زمانی که از سوی نافع بن جبیر مورد اعتراض قرار گرفت، در جواب فرمود: «جز این نیست که آدمی باید جایی بنشیند که بهره‌ای ببرد» (ابن سعد، ۱۳۷۵: ۳۳۲/۵). درواقع، در دوران سجاد(ع) تفاوت میان بنده و آزاد نه تنها از جانب حکومت اموی، بلکه در ذهن مردم نیز نهادینه شده بود، اما به مرور زمان و عملکرد امام(ع)، مردم آرام آرام نسبت به این قشر ضعیف توجه نشان دادند (سید اهل، ۱۳۳۵: ۴۵). همنشینی و مصاحبت با بردگان و موالی در سیره دیگر ائمه نیز به چشم می‌خورد. امام صادق(ع) برخی از مسائل مهم و اسراری را که فقط خواص وی در جریان بودند، با بردگان و موالی خود در میان می‌گذاشت؛ چنان که هنگامی که گروهی به حضور آن حضرت رسیدند و خواستار دیدن مکتوبات امام علی(ع) شدند، امام در پاسخ به آنان فرمود از وی در نزد من دو پوست است که آنان را برای نگهداری به این غلام سپرده‌ام (مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۷۰/۴۷). به نظر می‌رسد این توجه و اعتماد امام در دادن امانت‌هایی چنین ارزشمند به غلام خود و ذکر این مسئله در حضور این مهمانان، برای بالا بردن موقعیت بردگان در جامعه بوده است. در آخرین لحظات زندگی امام صادق(ع) حضور کنیز وی و وصیت آن حضرت به او در منابع تاریخی ذکر شده است. سالمه کنیز امام در زمان شهادتش در کنار وی حضور داشت و امام وجوهی را با ذکر اسامی به وی سپرد تا پس از شهادت، آنها را به صاحبانش برساند (طوسی، ۱۴۱۱: ۱۹۷).

ائمه اطهار در دوران حیات خویش سعی در شناساندن احکام الهی و گسترش آن در جامعه زمان خویش داشتند و از هر فرصتی برای آگاهی مردم بهره می‌گرفتند. برای مثال، هنگامی که هارون خلیفه عباسی از امام کاظم(ع) سؤال کرد چگونه تمام مسلمانان را غلام و کنیز خود می‌خوانید، فرمود کسانی که می‌گویند ما چنین

سخنانی را گفته‌ایم، دروغ گفته‌اند. اگر این طور باشد چطور ما غلام و کنیز می‌خریم و می‌فروشیم و باز آنها را پس از خریدن آزاد می‌کنیم و با آنان نشست و برخاست داریم و غذا می‌خوریم. غلامان را پسر و کنیزان را دختر می‌نامیم و به سبب تقرب به خدا آنها را با خودمان در سر یک سفره می‌نشانیم (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۴۷/۴۸). در میان همسران امام کاظم (ع) کنیزی به نام «ام احمد» بود که امام وی را مورد اعتماد خاص خود می‌دانست. زمانی امام از مدینه راهی بغداد شد، مواریث امامت را نزد وی به امانت گذاشت تا بعد از اطلاع از خبر شهادت وی، آنها را به امام بعدی منتقل کند (مسعودی، ۱۴۲۶: ۱۹۹). امام موسی کاظم (ع) نیز در امر کشاورزی و امور باغداری با غلامان خویش به گفت‌وگو و مشورت می‌پرداخت و سخنان آنان را در آن امر به کار می‌بست (طبرسی، ۱۴۱۲: ۳۱۹). امام رضا (ع) با بردگان خود بر سر یک سفره غذا می‌خورد (قمی، ۱۳۸۰: ۱۷۹-۱۸۰).

در دوره خفقان آور حضور امام حسن عسگری (ع) و مراقبت‌های شدید حکومت عباسی و زیر نظر بودن محل سکونت و رفت‌وآمدهای او، امام (ع) غلامان و کنیزان خویش را محرم اسرار خاندان خویش می‌دانست؛ چنان‌که دوستان و ارادتمندان آن حضرت امانت‌هایی را که برای امام می‌آوردند، به غلامان و کنیزان او می‌سپردند. پس از شهادت امام حسن عسگری و در دوره امام زمان (ع) فشار سیاسی و امنیتی حکومت بر خاندان پیامبر (ص) تشدید شد و محدودیت‌هایی برای ملاقات با عموم مردم برای آنان وضع شد، اما این مسئله هیچ‌گاه موجب نشد امام ارتباط خویش را با طبقه بردگان و کنیزان قطع کند، بلکه آنان را در گروه خواص و محرم اسرار خویش قرار داد. در خانه امام زمان (ع) پیرزنی به عنوان خدمتکار زندگی می‌کرد که محرم وی بود و هنگامی که نامه‌ای از جانب مردم برای امام می‌آوردند، آن پیرزن تحویل می‌گرفت و به خدمت امام می‌رساند (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۷۳).

۴-۲. آزادی و رهایی بردگان و کنیزان

آزادی بردگان و کنیزان یکی از اقدامات برجسته پیامبر و ائمه اطهار در امر کاهش بردگان و کنیزان بود. پیامبر اسلام (ص) در سال‌های پیش از بعثت غلامی را که همسرش خدیجه به وی تقدیم کرده بود، آزاد ساخت و او را به «پسرخواندگی» پذیرفت، این غلام همان زید بن حارثه کلبی بود (ابن هشام، [بی‌تا]: ۲۶۵/۱) که در راه

اسلام جان‌فشانی فراوان کرد. پیامبر اسلام (ص) پس از بعثت و آغاز جنگ با کفار برای گسترش اسلام سعی کرد با سخنان خویش قلوب بردگان و کنیزان را به سوی خود جلب کند و آنان را از ظلم مالکان خویش برهاند. در جریان جنگ طائف رسول خدا (ص) پیش از شروع جنگ خطاب به مشرکان فرمود: «ایما عبد نزل، فهو حر و ولاؤه لله و رسوله».^۱ این ندای آزادی‌بخش موجب شد عده زیادی از بردگان به اسلام بپیوندند و آزاد شوند. پیامبر اکرم (ص) در تمامی سخنان خویش به مؤمنان و مسلمانان برای آزادسازی بردگان توصیه فراوان می‌کرد؛ چنان‌که در این باره فرمود «هرکس برده مؤمنی را آزاد کند این عملش باعث آزادی او از آتش جهنم خواهد شد».^۲ (شیخ مفید، ۱۳۶۴: ۴/۲)، حضرت علی (ع) با وجود تعصبات نژادی و بی‌عدالتی که در جامعه اسلامی آن دوره رواج فراوانی یافته بود، با اصلاحات اجتماعی و فرهنگی خویش سعی در مقابله با افکار نژادپرستانه در آن دوره کرد. علی (ع) در طول حیات خویش هزار بنده را در راه خدا با پرداخت دستمزد خود آزاد کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۱۴۱/۲)؛ چنان‌که امام صادق (ع) فرمودند حضرت علی (ع) هزار برده را با دسترنج خود خرید و آزاد کرد و فقط برای جلب رضایت خداوند و نجات از جهنم، پول همه آنها را با عرق جبین تهیه کرد؛ درحالی‌که خوراک روزانه خانواده‌اش روغن، سرکه و خرما بود و خود نیز جز لباسی از جنس کرباس نمی‌پوشید (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۰/۴۱، ح ۱۹). این نکته را باید یادآور شد که علی (ع) برای آزادی بردگان و کنیزان تلاش فراوانی می‌کرد، اما به نظر می‌رسد در بیان شیخ مفید درباره تعداد ارقام ذکر شده آزادشدگان به دست امام (ع) مبالغه شده است.

امام حسن (ع) با روحیه کریمانه و سخاوتمند بی‌نظیر خویش از هر زمانی برای آزادی و رهایی این قشر رنج‌دیده استفاده می‌کرد. ابن‌کثیر در روایتی چنین آورده است که امام غلام سیاهی را در حال غذا خوردن دید. او یک لقمه خود می‌خورد و لقمه دیگر به سگی که در آن حوالی بود، می‌داد. آن حضرت دلیل کار غلام را جویا شد؛ وی در جواب گفت من خجالت می‌کشم خود بخورم و به او ندهم. امام هنگامی که سرشت پاک آن غلام را دید، نه تنها وی را بلکه باغی را که او در آن کار می‌کرد، خرید و پس از آزادی بنده، ملک را نیز به او بخشید (ابن‌کثیر، ۱۴۰۸:

۱ هر برده‌ای که پیش از ارباب خود از قلعه فرود آید و تسلیم شود، آزاد است و ولاء او با خدا و رسولش است.

۴۲/۸). ائمه اطهار از خطای بردگان و کنیزان خویش راهی برای آزادی آنان پیدا می کردند و با رأفت خویش آنان را در راه رضای پروردگار آزاد می کردند. هنگامی که غلام امام حسین (ع) مرتکب خطای سختی شد و مستحق تنبیه بود، غلام که از بزرگواری و شخصیت والای آن حضرت آگاه بود، شروع به خواندن آیه ۳۴ سوره آل عمران کرد؛ «الکاظمین الغیظ». امام فرمود «خشم خود را فرو خوردم». بنده باز ادامه داد «و العافین عن الناس». امام فرمود «از خطای تو گذشتم» و دوباره غلام ادامه داد «و الله يحب المحسنین». در این هنگام امام به او فرمود تو آزادی (طبرسی، ۱۴۱۷: ۴۹۱/۱). همچنین علامه مجلسی چنین نقل کرده است که حضرت صادق (ع) اهل بیت خود را از رفتن به روی پشت بام نهی کرده بود ولی هنگامی که وی وارد خانه شد، یکی از کنیزان را درحالی که کودک امام صادق (ع) را در آغوش داشت، هنگام بالا رفتن از نردبان مشاهده کرد. همین که چشم کنیز به امام (ع) افتاد، از ترس بر خود لرزید و کودک از دستش رها شد و جان سپرد. وی در این شرایط باوجود اندوه از دست دادن فرزندش، به سبب اضطراب شدیدی که برکنیز وارد شده بود، ناراحت شد و وی را آزاد کرد (مجلسی، ۱۳۶۳: ۴۷/۲۴).

امام سجاد (ع) در مواجهه با نظام برده داری در عصر اموی و سیاست تبعیض نژادی آنان، سعی در آزادسازی وسیع بردگان داشت که این امر به صورت شاخصه ای در زندگی او نمایان است. روایات به خوبی گویای این مطلب است که امام سجاد منتظر کوچک ترین فرصت برای رهایی بندگان از بند اسارت بودند. تلاش گسترده آن حضرت در اقدام به آزادی این گروه چنان بود که بردگان و کنیزان خویش را به مناسبت های گوناگون آزاد می کرد. برای مثال، در شب آخر ماه رمضان حضرت بندگان خویش را جمع و اعمال و رفتار خطایشان را بیان می کرد و سپس خود نیز از آنان حلالیت می طلبید و از خطاهایشان درمی گذشت و آنان را در روز عید آزاد می کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱۵۸/۴). بر همین اساس، بردگان با آگاهی از نیت امام سعی می کردند خود را بر سر راه امام قرار دهند تا آنها را خریداری کند؛ زیرا می دانستند خلاصی آنها حتمی است (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۲۸/۱).

امام محمد باقر (ع) نیز به مانند جدش اهتمام ویژه ای به آزادی بندگان و کنیزان داشت و این امر را هنگام شهادت نیز از نظر خود دور نکرد؛ چنان که وصیت کرده

بود یک‌سوم بنده‌های وی آزاد شوند و امام صادق (ع) نیز به قید قرعه از میان شصت بنده، بیست نفر آنان را آزاد کرد (صدوق، ۱۳۶۸: ۱۵۴/۴).

۳-۴. پیوند با کنیزان راهی برای آزادی آنان

اعراب جاهلی انتخاب همسر از میان کنیزان را امری قبیح می‌شمردند و از این قشر ضعیف برای مطامع خویش بهره می‌بردند. در چنین شرایطی که آنان همواره ازدواج با کنیزان را امری پست و زشت می‌شمردند و از آن خودداری می‌کردند، پیامبر اکرم (ص) به عنوان الگو و اسوه در جامعه اسلامی، از طریق ازدواج با این قشر تحت ستم، موقعیت و جایگاه آنان را در جامعه اسلامی دگرگون ساخت؛ به گونه‌ای که حضور چهار کنیز وی یعنی ماریه، ریحانه (طبری، ۱۳۷۸: ۱۶۹/۳)، صفیه و جویره (مسعودی، ۱۴۰۹: ۲۸۹/۲) به عنوان همسر در کنار همسران آزاد او موجب ارتقای جایگاه کنیزان در جامعه اسلامی شد. پیامبر اکرم (ص) برای تشویق مسلمانان به وصلت با این گروه، دختر عمه خویش زینب بنت جحش را به عقد پسر خوانده آزاد شده‌اش زید درآورد و پس از اختلافات آنان، طبق دستور الهی طلاق را بر آنان جاری ساخت و زینب را به عقد خویش درآورد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۱۱۴/۸). بدین شکل پیامبر نشان داد که بین آزاده و برده هیچ تفاوتی وجود ندارد. امامان شیعه نیز با کنیزان متعددی پیوند ازدواج برقرار کردند تا از این راه بتوانند جایگاه اجتماعی این بانوان را در جامعه اسلامی ارتقا دهند. امام علی (ع) برای رهایی این قشر آسیب‌پذیر و تحت سرپرستی قرار دادن آنان، زنان کنیز را به عقد خویش درمی‌آوردند و پس از مدتی آنان را آزاد می‌کردند. امام علی (ع) در بازگشت از نبرد صفین نیز ضمن تدوین وصیت‌نامه‌ای، دستور آزادی کنیزان باردار و صاحب فرزند خود را صادر کرد (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۶: ۳۵۹). این کنیزان پس از ازدواج با ائمه، با تربیت دینی و آشنایی با سیره آنان به چنان مقام والایی دست می‌یافتند که دامن برخی از آنان جایگاه ولادت امامی از شیعیان می‌شد. امام حسن (ع) نیز به مانند سیره جدش رسول خدا (ص) از طریق پیوند با این قشر محروم، سعی در احیای جایگاه آنان داشت؛ به گونه‌ای که در منابع اسامی این کنیزان و فرزندان‌شان ثبت شده است. صافیه، بقیله، أم سلمه و أم عبدالله از همسران کنیز امام بودند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲۲۵/۱).

با روی کار آمدن امویان و قدرت گرفتن حکومت آنان، تعصبات عصر جاهلیت و نظام اشرافی گری دوباره در جامعه اسلامی احیا شد. آنان که ازدواج با کنیزان را امری دور از شأن می دانستند، در برخورد با اقدام امام سجاد (ع) در ازدواج با کنیزان، وی را مورد تمسخر قرار می دادند. عبدالملک بن مروان حاکم اموی حضرت را به سبب ازدواج با کنیز آزاد شده ای، مورد تحقیر قرار داد. امام در پاسخ وی ماجرای ازدواج زینب دختر عمه پیامبر (ص) با غلام آزاد شده رسول خدا (زید بن حارثه) را یادآور شد (ابن قتیبه، ۱۹۹۲: ۲۱۵).

امام رضا (ع) نیز برای سرپرستی و تربیت این کنیزان، با آنان ازدواج می کرد که از آن میان می توان به «سبیکه نوییه» مادر محمد بن علی النقی جواد (ع) اشاره کرد (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۲۷۱/۲). این بانو چنان مقام و منزلتی معنوی داشت که امام کاظم (ع) در زمان حیات خویش به شاگرد خود فرمود اگر پس از من به نزد این بانو رسیدی، سلام مرا به وی برسان (طبرسی، ۱۴۱۷: ۵۰/۲).

امام جواد (ع) داماد خلیفه عباسی که از لحاظ سیاسی از جایگاه و منزلتی بالا برخوردار بود، با وصلت با کنیزی به نام «سمانه» او را هم طراز همسر خود ام فضل دختر مأمون قرار داد تا به مردم گوشزد کند که برتری انسان ها بر اساس خاندان و نژاد و ثروتشان نیست، بلکه در گرو اعمال نیک آنان در نزد پروردگار است. سمانه این بانوی باتقوا مادر دهمین امام شیعیان (طبرسی، ۱۴۱۷: ۲۹۷/۲) چنان مقام والایی را به دست آورد که امام هادی (ع) در فضیلت این بانو فرمود: مادرم عارف به حق من در امامت و از اشخاص راستگو و نیکوکار بود (مسعودی، ۱۴۲۶: ۲۲۸). این کنیزان تحت تأثیر تربیت ائمه از چنان تقوای الهی برخوردار می شدند که در نبود امامان (ع) به عنوان تکیه گاهی استوار و محکم نزد عامه مردم شناخته می شدند (قمی، ۱۳۸۰: ۴۷۲).

۴-۴. تعلیم و تربیت بردگان و کنیزان

پیامبر اکرم و ائمه اطهار در دوران حیات خویش سعی در آگاه کردن و تربیت بردگان و کنیزان خویش داشتند که از این رهگذر برخی از آنان از شاگردان تراز اول مکتب تشیع و از مدافعان سرسخت آن شده بودند. ائمه براساس شرایط ویژه زمان خویش و آزادی های آن دوره به تربیت آنان می پرداختند. سیره امام حسین (ع)

در تربیت بردگان و آموزش مبانی اسلام ناب به این قشر ضعیف جامعه اسلامی موجب شد آنان در واقعه کربلا به سربازانی وفادار در رکاب امام تبدیل شوند. در این میان، بردگانی که در محضر امام علی(ع) و امام حسن(ع) به کسب معرفت پرداخته بودند، به چشم می‌خورند. نصر بن ابی‌نیزر و سعد از تربیت یافتگان مکتب علی بن ابی‌طالب(ع) (قمی، ۱۳۷۹: ۲۴۶)، منهج غلام حسن بن علی(ع) (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۹۳/۴) و اسلم (مقرم، ۱۳۸۷: ۱۶۵) و قارب از غلامان حسین بن علی(ع) از بردگانی بودند که در این واقعه حضور داشتند.

امام سجاد(ص) پس از واقعه کربلا در فضای سیاسی خفقان‌آور امویان، برای گسترش اسلام حقیقی به نگهداری و تربیت بردگان و کنیزان پرداخت. امام(ع) در راستای این امر مهم پس از خریداری بردگان و کنیزان و سپری کردن زمانی نزد آنان، به آموزش و تعلیم بردگان می‌پرداخت و در زمان مناسب آنان را آزاد می‌کرد. برخی از این بردگان با تعلیمات حضرت توانستند به افرادی برجسته تبدیل و از موقعیت و جایگاه اجتماعی مطلوبی برخوردار شوند؛ از آن جمله می‌توان از اسحاق بن یسار، عبدالله بن عطا، سالم بن ابی‌حفصه، سدیر بن حکیم و سعید بن جبیر نام برد (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۹-۱۱۷).

یکی از راهکارهای مؤثر امام باقر(ع) که زمینه‌ساز رشد بردگان و موالی در جامعه گردید، تلاش بی‌وقفه وی در راستای جذب، تعلیم و تربیت این گروه بود؛ به گونه‌ای که تعداد قابل توجهی از اصحاب و دانش‌آموختگان مکتب امام باقر(ع) را بردگان و موالی تشکیل می‌دادند؛ نام این بردگان و موالی در کتب رجالی ذکر شده و تعدادی از آنان افتخار شاگردی پدر بزرگوار امام باقر(ع) را نیز داشتند؛ از جمله اسحاق بن یسار، حبیب بن حسان بن ابی‌اشرس اسدس و حمران بن أعین شیبانی (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۵-۱۱۶). در دوره امام کاظم(ع) تعلیم و تربیت از جامعه بسیار با سختی صورت می‌گرفت و حضرت(ع) در اوضاع خاص سیاسی آن زمان که فعالیت‌های علمی خود را محدود می‌کرد، سعی در آموزش آنان داشت (جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۸۴). از موالی و بردگانی که از محضر امام کسب فیض کردند می‌توان به احمد بن محمد ابی‌نصر (نجاشی، ۱۳۶۵: ۵۶)، حسن بن محبوب سراد که دارای تألیفاتی است (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۴۰۶) و یونس بن عبدالرحمن که از اصحاب امام هفتم است و

تألیفاتی نیز دارد (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۴۶).

ائمه اطهار از هر لحظه برای آموزش مبانی اسلامی به غلامان و کنیزان خود بهره می‌گرفتند و سعی در اصلاح رفتارهای آنان داشتند و با سخنان و سیره عملی خویش به آنان درس زندگی شرافتمندانه می‌دادند. هنگامی که امام رضا(ع) مشاهده کرد غلامان میوه‌ها را به صورت نیم‌خورده بر روی زمین می‌اندازند، امام بدون واکنش تند و با آرامش به آنان فرمود اگر به همه میوه‌ای که می‌خورید نیاز ندارید آن را به کسانی که احتیاج دارند، بدهید (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۰۲/۴۹). از دیگر نمونه‌های آموزش امام رضا(ع) می‌توان به تعلیم ذکری به غلام خویش که خواندن آن موجب مقبولیت توبه‌اش می‌شد، اشاره کرد (صدوق، ۱۳۷۸: ۲۵۳/۱). امام هادی(ع) نیز به مانند دیگر ائمه به تربیت و ارتقای سطح علمی بردگان و کنیزان در جامعه اسلامی توجه فراوانی داشت و به تعلیم آنان می‌پرداخت که از آن جمله می‌توان به خیران خادم از غلامان و شاگردان حضرت اشاره کرد (برقی، ۱۳۴۲: ۳۸۶).

۴-۵. دفاع از حقوق بردگان و کنیزان

دفاع از حقوق بردگان و کنیزان و احترام به حقوق انسانی آنان، از دیگر اموری بود که ائمه اطهار به آن اهتمام ویژه‌ای داشتند. ابن شهر آشوب نقل کرده است که شخصی بر غلام خویش که مرتکب خطایی شده بود، خشم گرفت و قصد کشتن او را کرد، غلام از ترس اربابش به خانه امام صادق(ع) پناه برد و امام(ع) واسطه شد تا اربابش از خطای او درگذرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲۳۵/۴).

ائمه اطهار برای حقوق بردگان و کنیزان خویش اهمیت قائل می‌شدند. هنگامی که امام رضا(ع) سخنان غلامان رومی و صقلی خویش را درباره رگ‌زنی در آغاز فصل که از سنت‌های دیرینه آنان در کشور خودشان بود شنید، برای این امر به نزد طبیب پیغام فرستاد تا برای اجرای این سنت نزد غلامان حضرت برود (صدوق، ۱۳۷۸: ۲۲۷/۲). حتی امام رضا(ع) برای تعیین نشدن حقوق کارگری که برای کار به منزل وی رفته بود و مزدی برایش تعیین نشده بود، بسیار ناراحت و پریشان شد و فرمود قبل از شروع کار حق او را مشخص کنید تا در پایان کار از پول پرداختی شما ناراضی نباشد (قمی، ۱۳۸۰: ۳۴۰).

ائمه اطهار در تمامی زمینه‌ها از حقوق اجتماعی بردگان و کنیزان دفاع می‌کردند؛

حتی در جزئی‌ترین امور برای حقوق آنان اهمیت قائل می‌شدند. هنگامی که امام حسن عسگری(ع) و برادرش جعفر در زندان به سر می‌بردند، جعفر در حضور امام کنیز خویش را با لفظی بد خطاب کرد، امام از این سخن ناپسند برادر ناراحت شد و او را از توهین به زیردست خود منع کرد (راوندی، ۱۴۰۹: ۶۸۲/۲).

حضرت علی(ع) پس از ۲۵ سال دوری از عرصه سیاسی، هنگامی که بر مسند خلافت جامعه اسلامی تکیه زد و در پی ناعدالتی‌های سالیان گذشته در حق طبقه بردگان و کنیزان، سعی در احقاق حقوق آنان داشت. امام(ع) در اولین اقدام خویش به تساوی بیت‌المال پرداخت و به کارگزاران خویش در سرزمین‌های اسلامی دستور داد در تقسیم بیت‌المال بین عرب و قریش و انصاری و موالی هیچ تفاوتی قائل نشوند و فقط ملاک آن را مسلمانی قرار دهند (شیخ مفید، ۱۳۷۹: ۱۵۲). عدالت امام علی(ع) و دفاع از کنیزان و غلامان در هر زمانی و مکانی صورت می‌گرفت؛ چنان‌که وقتی امام در بازار کنیزی را پریشان‌حال و گریان مشاهده کردند، از او سبب این امر را پرسیدند و او گفت خرمایی خریده که صاحبش نپسندیده است و فروشنده هم پس نمی‌گیرد. امام به همراه کنیز نزد فروشنده رفت و از او تقاضا کرد جنش را پس بگیرد (مجلسی، ۱۳۸۸: ۵۰۷/۴). طبرسی نمونه‌ای دیگری از رأفت امام ذکر می‌نماید که امام خانه‌ای نو را خریداری کرد و با اطلاع از نیاز غلامش به مسکن آن را به وی هدیه کرد (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۲۵؛ کلینی، ۱۳۶۲: ۵۲۵/۶).

نتیجه‌گیری

برده‌داری در عصر جاهلیت در عربستان پدیده‌ای بسیار ریشه‌دار و کهن بود که اشراف و تجار از راه تجارت و استثمار آنان به ثروت سرشاری دست می‌یافتند و همین امر موجب شد با ظهور اسلام دستور قاطعی در زمینه منع برده‌داری و برده‌فروشی صورت نگیرد. البته این بدان معنی نیست که احکامی به منظور رفاه حال و آسایش آنان صادر نشده است. پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت با سخنان خویش سعی در محدود کردن این پدیده شوم کرد و با رفتار عملی خویش در آزادسازی و ازدواج با کنیزان، دیگر مسلمانان را نیز ترغیب به این امر کرد و آرام آرام برده‌داری و بردگی در عصر پیامبر رو به اضمحلال نهاد، اما پس از وفات پیامبر(ص)

و روی کار آمدن خلفا نظام اشرافی گری و تبعیض قبیله‌ای و نژادی دوباره در جامعه اسلامی پدیدار شد. حضرت علی (ع) در دوره زمامداری با موضع‌گیری و توزیع عادلانه بیت‌المال و حمایت از بردگان توانستند تا حدودی جایگاه از دست رفته را به آنان بازگردانند، اما با ظهور امویان اشرافی‌گری و تفاخر به نژاد و قبیله در جامعه اسلامی دوباره قوت گرفت. ائمه اطهار به‌خصوص امام سجاد (ع) با سخنان خویش به احیای شخصیت آنان می‌پرداختند. امام سجاد (ع) با خرید تعداد فراوانی از بردگان و نگهداری آنان و تربیت دینی، در زمان مناسب آنان را آزاد می‌کرد. در جامعه اسلامی کنیزان از مرتبه پایین‌تری برخوردار بودند و ظلم و ستم فراوانی به آنان روا می‌شد و به عنوان ابزاری برای ارضای نیازهای جنسی صاحبانشان مورد استفاده قرار می‌گرفتند؛ ازدواج با آنان امری قبیح و دور از شأن بود، اما ائمه اطهار (ع) با داشتن جایگاهی والا از طریق ازدواج با کنیزان مرتبه و جایگاه آنان را در جامعه اسلامی بهبود بخشیدند و این امر پس از آنان به امری عادی و مرسوم در جامعه اسلامی تبدیل شد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۸۵)، *الکامل فی التاريخ*، ج ۴، ع بیروت: دار صادر.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۵)، *طبقات الکبری*، ترجمه محمود مهلوی دامغانی، ج ۵، ع تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه.
- (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، ج ۸، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن شهر آشوب، ابو جعفر (۱۳۷۹)، *المناقب آل أبي طالب*، ج ۴، قم: علامه.
- ابن قتیبه، ابی محمد (۱۹۹۲)، *المعارف*، تحقیق ثروت عکاشه، القاهرة: الهيئة المصرية، الطبعة الثانية.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸)، *البدایة و النهایة*، ج ۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، *لسان العرب*، تصحیح جمال‌الدین میردامادی، ج ۳، بیروت: دار الفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۱)، *الفهرست*، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.
- ابن هشام، عبدالملک [بی‌تا]، *سیره النبویه*، ج ۴، بیروت: دار المعرفة.
- ابی یوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۹۷۹)، *الخراج*، بیروت: دار المعرفة.
- البخاری الجفی، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۷)، *صحیح البخاری*، ج ۲، بیروت: دار ابن کثیر، الطبعة الثالثة.

- برقی، احمد بن محمد (۱۳۴۲)، رجال البرقی، تصحیح حسن مصطفوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- البعلبکی، روحی (۱۳۸۷)، فرهنگ عربی و فارسی، ترجمه محمد مقدس، تهران: امیرکبیر.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰)، الغارات، ج ۱، قم: دار الکتب.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۱)، حیات فکری و سیاسی ائمه، قم: انصاریان.
- جوده، جمال (۱۳۸۱)، اوضاع اقتصادی موالی در صدر اسلام، ترجمه مصطفی جباری و مسلم زمانی، تهران: نشر نی.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ج ۷، قم: موسسه آل البيت عليهم السلام.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق: دار العلم.
- راوندی، قطب الدین (۱۴۰۹)، الخرائج والجرائع، ج ۱، ۲، ۳، قم: مدرسه الامام المهدي.
- زیلان، جرجی [بی تا]، تاریخ التمنن الاسلامی، ج ۲، بیروت: دار مکتبة الحیاة.
- سید اهل، عبدالعزیز (۱۳۳۵)، زین العابدین علی بن الحسین (علیه السلام)، ترجمه حسین وجانی، [بی جا]: کتابفروشی محمدی.
- شهید اول، ابوعبدالله مکی عاملی (۱۴۱۲)، اللمعة المشرقیة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- شهید ثانی، زین الدین بن نورالدین علی بن احمد عاملی جعی (۱۴۰۳)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة المشرقیة، ج ۶، قم: دار الهادی للمطبوعات.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، ج ۱، ۲، قم: کنگره شیخ مفید.
- (۱۳۶۴)، مالی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- (۱۳۷۹)، الاختصاص، تهران: مکتب الصلوق.
- صلوق، ابی جعفر (۱۳۶۸)، من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری، ج ۴، [بی جا]: نشر صلوق.
- (۱۳۷۸)، عین اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ۲، تهران: جهان مکان.
- (۱۳۹۸)، علل الشرایع، ترجمه محمد علی سلطانی، ج ۱، تهران: انتشارات طوبی.
- طباطبائی، محمد حسین (۱۳۶۲)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ج ۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، حسن بن فضل (۱۴۱۲)، مکارم الاخلاق، قم: الشریف الرضی، ج ۴.
- (۱۴۱۵)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- (۱۴۱۷)، اعلام الوری باعلام الهدی، ج ۱، قم: آل البيت.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۷۸)، تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۳، ۴، ۵، ۸، بیروت: دار التراث.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۱)، الغیبه، قم: دارالمعارف الاسلامیه.
- (۱۳۷۳)، رجال الطوسی، تصحیح جواد قیومی، قم: موسسه النشر الاسلامی.

- علی، جواد (۱۴۲۲)، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، ج ۵، ۷، [بی جا]: دارالساقی.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹)، *منتهی الآمال فی تواریخ النبی و الاک*، قم: دلیل ما.
- (۱۳۸۰)، *الانوار الیهیه*، ترجمه محمد محمدی اشتهازی، قم: ناصر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۲)، *الکافی*، ج ۴، تهران: اسلامیه.
- متز، آدام [بی تا]، *الحضارة الاسلامیة فی القرن الرابع الهجری*، ترجمه محمد عبدالهادی ابوریله، ج ۱، بیروت: دار الکتب العربی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، *بحار الانوار*، ج ۴، بیروت: مؤسسة الوفاء، الطبعة الثانية.
- (۱۳۶۳)، *بحار الانوار*، ج ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۴۴، تهران: اسلامیه، الطبعة الثانية.
- (۱۳۸۸)، *تالخیص و ترجمه بحار الانوار*، به کوشش موسسه فرهنگی شمس الفصحی، ج ۴، تهران: کتاب نیستان.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸)، *شراعی الاسلام فی مسائل الحلال والحرام*، ج ۲، قم: اسماعیلیان.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۴۰۹)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق اسعد داغر، ج ۲، ۴، قم: دار الهجرة، ج ۲.
- (۱۴۲۶)، *اثبات الوصیة للإمام علی بن ابی طالب*، قم: انصاریان، ج ۲.
- مقرّم، عبدالرزاق (۱۳۸۷)، *مقتل الحسین*، ترجمه محمدجواد مولوی نیا، قم: جلوه کمال، ج ۳.
- نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵)، *رجال النجاشی*، قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجامعة المدرسین.
- نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۴۰۴)، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۱۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- *نهج البلاغه* (۱۳۸۶)، گردآوری سید رضی، ترجمه محمد دشتی، قم: الهادی.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، *المغازی*، ج ۳، بیروت: مؤسسه اعلمی.
- هاشمی شاهرودی، محمود و دیگران (۱۴۲۶)، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام*، تصحیح محققان مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی، ج ۱، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
- یعقوبی، احمد بن یعقوب (۱۳۴۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۱، تهران: بنگاه نشر و کتاب.
- یوسفی غروی، محمدهادی (۱۴۱۷)، *موسوسه التاریخ الاسلامی*، ج ۴، قم: مجمع الفکر الاسلامی.

List of sources with English handwriting

- The Holy Quran
- Ebrahim Hassan, Hassan (2009), *The Political History of Islam*, translated by Abolghasem Payende, Tehran: Javidan Publications.
- Ibn Athir, Izz al-Din Ali (1385), *Al-Kamil Fi Al-Tarikh*, Beirut: Dar Sader, Volume 6-4.
- Ibn Babawiyah, Muhammad ibn Ali ibn Husayn (1406), *The reward of deeds and the punishment of deeds*, Qom: Dar al-Sharif al-Radhi.

- ----- (1378), Ayoun Akhbar al-Reza PBUH, Tehran: Jahan Makan, Volume 2-1.
- Ibn Sa'd, Muhammad, (1405), Tabqat al-Kubra, Beirut: Dar Beirut, Volume 3; (1410), Tabaqat al-Kubra, research by Muhammad Abdul Qadir Atta, Beirut: Dar al-Kitab al-Almiyeh, Volume 6; (1996), Tabaqat al-Kubra, translated by Mohammad Mahdavi Damghani, Tehran: Farhang va Andisheh Publishing, Volume 5-3.
- Ibn Shahr Ashob (1379), Al-Manaqib Al-Abi Talib, Qom: Allameh, Volume 4.
- Ibn Qutaybiyyah, Abi Muhammad (1992), Al-Ma'arif, research on the wealth of Akkasheh, al-Qahir: Al-Hayya al-Masriyah.
- Ibn Manzoor, (1414 AH), Arabic language, corrected by Jamal al-Din Mirdamadi, Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Kathir, Ismail (1408), The Beginning and the End, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi, Volume 8-5.
- Ibn Nadim, Mohammad Ibn Ishaq (2002), Index, translated by Mohammad Reza Tajaddad, Tehran: Asatir Publications.
- Ibn Hisham, Abdul Malik (unpublished), Sira al-Nabawiyyah, Beirut: Dar al-Ma'rifah, Volume 1.
- Bukhari, Muhammad ibn Ismail (1407), Sahih al-Bukhari, Beirut: Dar Ibn Kathir, third edition.
- Barghi, Ahmad Ibn Mohammad (1342), Rijal al-Barqi, edited by Hassan Mostafavi, Tehran: University of Tehran Press, first edition.
- Saghafi, Ibrahim bin Muhammad (1410), Al-Gharat, Qom: Dar al-Kitab, first edition, volume 1.
- Jafarian, Rasool (2002), The intellectual and political life of the Imams, Qom: Ansarian.
- Jude, Jamal (1381), Situation Economics of Mawlawi in the Early Islam, translated by Mostafa Jabbari and Muslim Zamani, Tehran: Ney Publishing.
- Har'amli, Muhammad ibn Hassan (1409), Detailing the means of the Shiites to study the issues of Sharia, Qom: Al-Bayt Institute, vol. 7.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1334) and others, Dictionary, Tehran: Dehkhoda Dictionary Institute and University of Tehran, first edition.

- Ragheb Isfahani, (1412), *Al-Mufradat Fi Gharib Al-Quran*, Tahqiq, Davoodi, Safwan Adnan, Beirut: Dar Al-Qalam, Al-Dar Al-Shamiya, first edition.
- Ravandi, Qutbuddin (1409), *Al-Kharaij wa Al-Jaraih*, Qom: Imam Al-Mahdi School, first edition, Volume 3-2-1.
- Zidane, George (unpublished), *History of Islamic Civilization*, Beirut: Darmaktab al-Hayat, Volume 2; (1333), *History of Islamic Civilization*, translated by Ali Javaher Kalam, Tehran: Amirkabir, Volume 4-3.
- Zayn al-Din Jaba'i Ameli (Shahid Thani), (1403), *Al-Rawdah al-Bahiyya in the explanation of the Damask region*, Iran: Dar al-Hadi.
- Sayyid Ahl, Abdul Aziz (1335), *Zayn al-Abidin Ali ibn al-Hussein (peace be upon him)*, translated by Hussein Wajdani, (unpublished) Mohammadi Bookstore
- Shahroudi and others (1426), *The culture of jurisprudence according to the religion of the Ahl al-Bayt (as)*, edited by the researchers of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence Institute, Qom: Institute of the Encyclopedia of Islamic Jurisprudence on the religion of the Ahl al-Bayt (AS), Volume 1-2.
- Shahid Aval (1412), *Al-Lama'a Al-Damashqiyah*, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi.
- Sheikh Mofid (1413), *Al-Arshad Fi Maarefa Hajjullah Ali Al-Abad*, Qom: Congress of Sheikh Moqid, Volume 1.
- Saduq, Abi Ja'far (1368), *From La Yahdhra al-Faqih*, translated by Ali Akbar Ghaffari, (unpublished): Saduq Publishing, first edition.
- ----- (1398), *Causes of Sharia*, translated by Mohammad Ali Soltani, Tehran: Touba Publications.
- Tabatabai, Mohammad Hussein (1362), *Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran*, Dar Al-Kitab Al-Islamiyya, Tehran, Fourth Edition, 1983, Volume 6; (1364), *Tafsir Al-Mizan*, translated by Seyyed Mohammad Baqir Mousavi Hamedani, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the seminary teachers' association, Volume 6.
- Tabarsi, Hassan Ibn Fadl (1412), *Makarem al-Akhlaq*, Qom: Al-Sharif Al-Radhi.
- ----- (1415), *Majma 'al-Bayan fi Tafsir al-Quran*, Beirut: Al-A'lami Foundation, first edition, volume 5.
- ----- (1417), *Al-Wari announcement with Al-Huda notice*, Qom: Al-Bayt.

- Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir (1378), History of Nations and Kings, research by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Beirut: Darathras, Volume 8-5-3.
- Ali, Jawad (1422), in detail in the history of the Arabs before Islam, Dar al-Saqi, (unpublished), vols.
- Qazi Abu Yusuf, Yaqub Ibn Ibrahim (1979), Al-Kharaj, Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Qomi, Sheikh Abbas (1380), Al-Anwar Al-Bahia, translated by Mohammad Mohammadi Eshtehardi, Qom: Nasser.
- Klini, Mohammad Ibn Yaqub (1362), Al-Kafi, Tehran: Islamieh, Volume 6-2.
- Metz, Adam, Al-Hadhara al-Islamiyya fi al-Qarn al-Rabi 'al-Hijri, translated (Arabic) by Muhammad Abdul Hadi Abu Rideh, Dar al-Kitab al-Arabi: Beirut, fifth edition, volume 1.
- Majlisi, Mohammad Baqir (1403), Baharalanvar, Beirut: Al-Wafa Foundation, Second Edition, Volume 41; (1363), Bihar Al-Anwar, Tehran: Islamieh, second edition, volumes 50-49- 48- 47- 46- 45-32.
- ----- (2009), Summary and Translation of Baharalanvar, by the Shams Al-Dhahi Cultural Institute, Tehran: Neystan Book, Volume 6-4-3.
- Mohaqeq Hali, Ja'far ibn Hassan (1408), Sharia al-Islam fi al-Halal wa al-Haram, Qom: Ismailis.
- Masoudi, Abolhassan Ali, (1409), promoters of gold and mines of Al-Jawhar, research of Asad Dagher, Qom: Dar al-Hijra, second edition, volume 4-2.
- ----- (1426), Proof of the will of Imam Ali ibn Abi Talib, Qom: Ansarian, second edition.
- Muqarram, Abdul Razzaq (1387), Murder of Hussein, translated by Mohammad Javad Mawlawi Nia, Qom: Jelveh Kamal, third edition.
- Najashi, Ahmad Ibn Ali (1365), Rijal al-Najashi, Qom: Islamic Publishing Institute for the Society of Teachers.
- Nahj al-Balaghah, (2007), compiled by Seyyed Razi, translated by Mohammad Dashti, Qom: Alhadi.
- Yaqubi, Ahmad Ibn Ya'qub (1342), Yaqubi History, translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Publishing and Book Company.

- Yousefi Gharavi, Mohammad Hadi (1417), Encyclopedia of Islamic History, Qom: Islamic Thought Complex, first edition.

